

ОСОБЛИВОСТІ ГЕНДЕРНИХ ПРОЦЕСІВ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

У статті розглядаються теоретичні і практичні засади гендерної політики у Збройних Силах України та проблеми, пов'язані з процесами упровадження гендерного підходу у військовому середовищі.

Ключові слова: гендер, гендерний підхід, гендерна рівність, гендерна політика у Збройних Силах України, гендерна компетентність.

Рассматриваются теоретические и практические основы гендерной политики в Вооруженных Силах Украины и проблемы, связанные с процессами внедрения гендерного подхода в воинской среде.

Ключевые слова: гендер, гендерный подход, гендерное равенство, гендерная политика в Вооруженных Силах Украины, гендерная компетентность.

Theoretical and practical principles of gender policy in Armed Forces of Ukraine and problems, related to the processes of introduction of gender approach in a military environment are examined in the article.

Keywords: gender, gender approach, gender equality, gender policy in Armed Forces of Ukraine, gender competence.

Гендерна політика у Збройних Силах України як складова гендерної політики держави є діяльністю органів військового управління, що регулює процеси розвитку соціальної взаємодії військовослужбовців обох статей у війську, вдосконалення та розвиток їх соціальних статусів і відносин із врахуванням армійських культурних традицій і стереотипів. Обґрунтування теоретико-методологічних засад гендерної політики у Збройних Силах України передбачає, передусім, розкриття сутності і змісту гендеру як суспільного феномена та процесу.

На нашу думку, слід зробити деякі принципові методологічні зауваження щодо розуміння сутності категорій “гендер” і “стать”, при розгляді яких певна частина науковців дотримуються певної розрізнення між значенням цих понять. Джоан Скотт, – одна з фундаторів досліджень з гендерних питань, професор соціологічних наук в Інституті передових досліджень у м. Принстон (США), цілком справедливо звертає увагу на методологічну помилку, до якої призводить діалектична обмеженість підходу щодо розмежування, протиставлення категорій статі й гендеру, а звідси – засадну нездійсненність феміністського проекту створення стійкої й тривалої опозиції чоловік / жінка [9, с. 236]. Д. Скотт висловлює сумнів щодо спроб сприйняття тіла (статі) як явища, опозиційного і протилежного гендеру та вважає непродуктивним “ставити кордони між статями” [9, с. 236]. “У повсякденному мовленні “стать” і “гендер” однаково часто вживаються і як синоніми, і як антоніми, адже часом скидається, ніби “гендер” – це чемний евфемізм [10, с. 1544] для “статі”, –

справедливо наполягає Д. Скотт. – А якщо судити за кількістю вчених книжок і статей, де “гендер” і “жінки” звучать як синоніми, то й науковці не набагато краще за широкий загал дотримуються розрізнення між фізичним і соціальним (природою та культурою, тілом і духом), чого прагнули досягти, вводячи поняття “гендер” [9, с.231]. “Якщо і стать, і гендер вважаються концептами, – зауважує Д. Скотт, – себто формами знання, то вони близько споріднені, коли взагалі не тотожні” [9, с.233].

Алгоритм взаємодії категорій “стать” і “гендер”, на нашу думку, є таким: природовідповідні ознаки відмінностей (стать) є підґрунтям, на якому вибудовуються певні системи диференціації й дискримінації (гендер). Аналізуючи проблеми гендеру, особливо у традиційно “чоловічих” галузях діяльності, якою, зокрема, є військова праця, не можна забувати про біологічні, фізіологічні детермінанти військовослужбовців чоловічої та жіночої статі. Можна тільки підтримати думку Д. Скотт, згідно якої “гендер означає соціальні форми, накинута на існуючі відмінності між жінками та чоловіками, тоді як природа (тіло, стать) залишається на своєму місці визначального чинника (курсив мій – авт.) цієї різниці” [9, с. 232].

“Гендер”, на нашу думку, є соціальною формою статі, соціальною “надбудовою” статі, поняттям, яке віддзеркалює соціально-культурні відмінності між статями, тип соціальних відносин диференціації й дискримінації однорідних спільнот суспільства. Визнання “гендеру” припускає існування розбіжності та навіть суперечності в нормах культури та

соціальних ролях, які уособлюють різницю між статями.

Звідси виходить, що з гендерної точки зору *не можна уніфікувати усі сфери суспільного життя*. Доцільно відрізнити такі з них, де виконання нормативних статевих ролей є принциповим, обов'язковим, від тих галузей діяльності, де брати до уваги статево відмінності недоречно. Так, оборонна, військова сфери життєдіяльності суспільства є такими, *де ефективність праці безпосередньо залежить від статі* суб'єктів діяльності, ніж, економічна, політична, соціальна, культурна, освітня, наукова та інші сфери.

Гендерна політика в оборонній сфері суспільного життя виходить не тільки з реалізації чинника затребуваності військовослужбовців жіночої статі, легітимізації їх статусу тощо. Вона є діяльністю щодо ліквідації дисбалансу жіночого представництва у військовому середовищі, практикою оптимальної організації життєдіяльності в ньому, яка покликається на статево відмінності та одночасно враховує *аргумент справедливості* (рівні права та можливості для кожної особи, незалежно від статі), а також *аргумент ефективності* (залучення соціального та професійного потенціалу жінок у оборонній сфері). Збройні Сили є інститутом, на який покладається надважлива функція держави – оборона України, захист її територіальної цілісності та суверенітету, коли має використовуватися весь потенціал людського фактора (як чоловіків, так і жінок). Через надзвичайну значущість оборонних завдань для суспільства збройні сили пред'являють високі вимоги до громадянських, морально-психологічних, професійних, фізичних та інших якостей військовослужбовців. Отже, гендерна політика у війську не може бути самоціллю.

Разом з тим, одним із основних обов'язків держави щодо створення умов для гуманітарного розвитку є забезпечення гендерної рівності як показника та ознаки розвинутого громадянського суспільства, відповідності його європейським стандартам та включення гендерного вектору в усі сфери суспільного життя: в політику, економіку, культуру, а також оборонну сферу, зокрема, життєдіяльність збройних сил.

Гендерна політика у Збройних Силах України має створювати рівні умови для військовослужбовців незалежно від їх статі для реалізації ними своїх службових та

життєвих домагань. Метою гендерної політики у Збройних Силах України є забезпечення ефективного впровадження гендерного підходу у життєдіяльність війська для створення гарантій рівних прав та можливостей особистості незалежно від її статі. Гуманітарна політика у війську акцентує увагу на необхідність досягнення у ході реформування Збройних Сил України такої їх гендерної моделі, яка відповідатиме кращим світовим стандартам.

Важливими методологічними аспектами дослідження сутності і змісту гендерної політики у Збройних Силах України є:

усвідомлення особовим складом, у першу чергу, командирами (начальниками) всіх рівнів необхідності гендерної модернізації (трансформації) Збройних Сил України як *об'єктивного, закономірного* процесу, передумовами якого є соціально-економічні, культурні, морально-психологічні, індивідуально-особистісні та інші чинники;

необхідність з'ясування стану та особливостей сучасної складної соціально-демографічної ситуації в Україні та її впливу на життєдіяльність Збройних Сил та інших військових формувань України, інституційної затребуваності залучення до військової служби представників жіночої статі та їх військово-професійного потенціалу;

розуміння значущості втілення принципу гендерної рівності у збройних силах як фактора реалізації державотворчого, патріотичного та професійного потенціалу українських жінок;

створення сучасного механізму гендерного забезпечення рівних прав і можливостей особового складу у Збройних Силах України на засадах *гармонійного розвитку особистості військовослужбовців обох статей, толерантних взаємовідносин між ними, створення комфортних умов для військово-професійної діяльності*. Гендерний підхід не протиставляє військовослужбовців різної статі, не розглядає військовослужбовців-жінок ізольовано від військовослужбовців-чоловіків [7, с. 13], оскільки представники обох статей визначаються як рівноправні суб'єкти гуманітарного і соціального розвитку;

дотримання при здійсненні гендерної політики у Збройних Силах України принципів гендерної рівності та підтримки військовослужбовців-жінок з огляду на те, що жінки, як правило, ще займають нижчі,

ніж чоловіки, статусно-професійні позиції у військових структурах.

Основними причинами розширення участі жінок у різних сферах життєдіяльності суспільства, активізації гендерних процесів у Збройних Силах України є комплекс соціально-економічних, демографічних та інших передумов, а також соціокультурних процесів і морально-психологічних змін [11, с. 52], що притаманні сучасному українському війську. Так, до чинників, що обумовлюють інтеграцію представниць жіночої статі до війська, слід віднести:

тенденції соціокультурної трансформації українського суспільства, процеси його гендерної реструктуризації, тобто фахового переходу чоловіків у професії, які традиційно вважались “жіночими” (банківська справа, страхова діяльність, індустрія моди і краси тощо), а жінок – у “чоловічі” сфери, що стосується, зокрема, вступу жінок на військову службу, широкої участі у політичному житті тощо [4, с.51];

впровадження контрактної форми виконання громадянами військового обов'язку в Україні, яке заклало нові правові засади більш повної реалізації загального статусу громадянина, відкрило додаткові можливості до вступу на військову службу представницям жіночої статі [5, с. 252, 254];

зниження престижу і привабливості військової служби для чоловіків у Збройних Силах України через неможливість забезпечення гідного матеріального стану сімей та низький рівень грошового забезпечення, відсутність у багатьох військовослужбовців власного житла, примарність перспектив у службі, обмеження життєвих перспектив у членів їх сімей тощо;

зростання кількості нестройових посад у збройних силах, особливо в таких сегментах військової діяльності, як діловодство, матеріально-технічне забезпечення, медичне обслуговування та інших. Слід також звернути увагу на певну розмитість меж військової діяльності, коли традиційні уявлення про військовослужбовця, який насамперед є воїном, носієм військових знань, навичок та вмій у сучасних умовах змінились на користь припустимості військової кар'єри для жінок і прискорили процес інтеграції жінок до оборонних структур [8, с. 143];

наявність переважно вимушеного військово-професійного вибору у жінок, що

обумовлено складною соціально-економічною ситуацією в країні. Соціологічні дослідження, проведені у військах (силах) співробітниками Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України у 2010 р., дозволяють визначити переважання соціальних мотивів вступу жінок на службу до Збройних Сил України. Якщо у 2007 році серед мотивів вступу жінок на військову службу були: належність до сімей військовослужбовців – 47,44% у 2007 р., то у 2010 р. серед опитаних на сімейні традиції посилались лише 13,24% респондентів. Водночас, жінок заохочували: рівень грошового забезпечення військовослужбовців, його стабільність – 34,62% респондентів у 2007 р. та 26,84% у 2010 р.; неможливість працевлаштуватись у цивільних структурах, уникнення безробіття – 23,08% у 2007 р., 19,49% у 2010 р.; рівень пенсійного забезпечення військових, більш ранній вихід на пенсію – 19,23% у 2007 р. та 43,38% у 2010 р.; існування певної системи пільг для військовослужбовців (2010 р – 30,88%) [3, с. 45, 46];

негативна демографічна ситуація у державі, якій притаманні показники, за якими Україна стоїть на порозі демографічної кризи, Процеси депопуляції [2, с. 215], особливо серед чоловіків, є одними з найважливіших чинників, які сприяють активній гендерній інтеграції жінок у військові структури;

низька соціальна цінність традиційних жіночих ролей (подвійне навантаження жінок на роботі і вдома, труднощі отримання престижної високооплачуваної роботи, негативний досвід матерів-одиначок, які вимушені бути гіперактивними, аби вижити, гідно жити та надати дітям повноцінну освіту і виховання) [4, с. 55, 52];

наявність нових тенденцій у сучасному українському суспільстві, що сприяють вступу жінок на військову службу: розвиток у молоді нових рис характеру і поведінки, які суперечать традиційним стандартам гендерних ролей; націленість жінок на кар'єрні стратегії у професійній сфері; зміщення традиційних сімейних цінностей тощо.

Серед інших чинників, що також сприяють реалізації гендерної політики у Збройних Силах України, слід виокремити:

світові тенденції фемінізації військового середовища і оборонної сфери;

приведення вітчизняних нормативно-правових актів, що визначають гендерні

Соціально-правові питання

перспективи Збройних Сил України, у відповідність до міжнародних стандартів;

історичні традиції широкого представництва українських жінок у військовій сфері, діяльності по захисту Батьківщини;

негаразди в матеріальному і соціальному забезпеченні значної частки військовослужбовців чоловічої статі, що сприяє збільшенню жіночого представництва у війську;

домінування у громадській думці населення та військовослужбовців “матріархальних” сімейних уявлень, позитивне сприйняття у військах питання гендерної рівності;

наявність у переважної більшості військовослужбовців-жінок традиційних позитивних рис характеру, особистісних якостей, затребуваних у військовій службі: відповідальності, дисциплінованості, уважності, посидючості, старанності, педантичності, акуратності тощо;

здатність жінок, присутніх у військовому середовищі, соціокультурно збагачувати, облагороджувати стосунки у військовому колективі, стимулювати соціальну і службову активність чоловіків.

Змістовно гендерна політика у Збройних Силах України включає такі *основні напрями*..

По-перше, гендерна політика у Збройних Силах України передбачає застосування відповідними суб’єктами *гендерного підходу* в усіх аспектах функціонування та розвитку Збройних Сил України. Позитивною якістю гендерного підходу є те, що він актуалізує *гендерний вимір* проблем в усіх сферах військової діяльності. Гендерна рівність більше не розглядається як окреме питання, але стає частиною будь-якої стратегії і програми [7, с. 13].

По-друге, гендерна політика у Збройних Силах України включає упровадження принципу *гендерної рівності* військовослужбовців-жінок і чоловіків, має враховувати моральні, інтелектуальні, військово-професійні, психологічні, фізичні та інші якості військовослужбовців-жінок, їх відповідність вимогам конкретної військової діяльності. У цьому контексті важливою методологічною тезою є те, що ідею гендерної рівності не можна сприймати у сенсі уподібнення жінки до чоловіка.

Категорія “гендерна рівність” характеризує стан, за яким чоловіки і жінки однаково значущі у соціальному плані,

володіють рівними правами і відповідальністю, а також мають рівні шанси (рівний доступ до ресурсів і можливості) скористатися ними [7, с. 145]. Ст. 1 Закону України “Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків та жінок” від 8 вересня 2005 року визначає гендерну рівність як “рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства” [6, с. 2693].

По-третє, гендерна політика у Збройних Силах України передбачає усунення деяких суперечностей у гендерних процесах в Збройних Силах України. Важливо усвідомлювати *суперечливий* характер упровадження гендерного підходу у Збройних Силах України, наявність в них елементів, що сповільнюють і навіть гальмують гендерні процеси.

Серед *чинників гендерної інерції* в армійському середовищі слід зосередити увагу на таких аспектах:

ефекті випередження у часі – стані, коли положення, відображені в нормативно-правових актах, які регламентують вирішення гендерних проблем в українському суспільстві, містять прогресивні ідеї, а їх реалізація у війську утруднюється через відсутність відповідних організаційних механізмів та професійну неготовність органів військового управління;

функціонуванні Збройних Сил України, армійського середовища в якості традиційно консервативної, закритої системи, реформи і перетворення в яких проходять не просто [4, с.54]. Зокрема, надмірна закритість збройних сил має показовий прояв у тенденції до *пригнічування адаптивних якостей жінок*. Відомо, що самою природою жінкам притаманні розвинені адаптивні якості, здатність щодо надзвичайної пристосовуваності до нових обставин зовнішнього середовища, природного чи соціального. Зокрема, німецький психолог О. Вейнінгер у роботі “Стать і характер”, відзначаючи виключні адаптивні якості жінок, писав: “Жінка набагато легше пристосовується до нових обставин, ніж чоловік. У процесі злиття з оточуючим середовищем ми в чоловіку бачимо вискочку в той час, коли жінка вже встигла перетворитися до такої міри, що ми не впізнаємо: чи вона міщанка, чи дворянка, дитина жорстоких злиднів, чи дочка патриція” [1, с. 64]. Теперішні ж умови служби у Збройних Силах України не

сприяють розкриттю кращих, зокрема, адаптивних якостей жінок. Так, згідно з психологічними дослідженнями фахівців Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України, які були проведені у 2010 р. у військах (силах), 36,6% опитаних військовослужбовців-жінок мають суттєві проблеми щодо їх соціально-психологічної адаптації у військових колективах, що вимагає створення певних сприятливих умов для оптимальної ефективності їх військово-професійної діяльності і консультацій психолога на предмет пошуку адекватних соціальних ніш, сприяючих їх успішної адаптації. У 6,55% військовослужбовців-жінок з маскулініними ознаками зафіксовані прояви дезадаптації, що дає змогу припустити невідповідність їх індивідуальних якостей вимогам професійної діяльності;

спрямованості вимог нормативних документів Збройних Сил України (статутів, настанов, керівництв, інструкцій, нормативів тощо) переважно на військовослужбовців чоловічої статі і недостатньому врахуванні фізіологічних особливостей та можливостей військовослужбовців-жінок. Оптимальним шляхом вирішення цієї проблеми, на нашу думку, є спрямованість армійських документів на *функціональну відповідність військовослужбовців* конкретній посаді;

домінуванні маскулініних стереотипів в гендерній культурі збройних сил, неоднозначному ставленні військовослужбовців-чоловіків до присутності жінки у бойових обставинах та у військовому середовищі взагалі. Як відзначають експерти ОБСЄ, у більшості країн статус жінок у збройних силах відрізняється від статусу чоловіків внаслідок існування культурних і структурних форм нерівності. В значній мірі неприйняття жінок у ролі військовослужбовців криється у переважанні *культури чоловічої зверхності*, за уявленнями якої армія – це переважно чоловічий інститут [8, с. 148];

психологічній неготовності певної частини особового та командного (начальницького) складу Збройних Сил України а також самих військовослужбовців-жінок до впровадження принципів гендерної рівності;

наявності певних проблем у питанні підготовки військовослужбовців-жінок у системі військової освіти;

низькій гендерній компетентності командного (начальницького) складу. Зважаючи на тенденції переважно

позитивної динаміки перебігу гендерних процесів у військовому середовищі, розширення участі жінок у оборонній діяльності держави, було б доцільно звернути особливу увагу командирів (начальницьків) на необхідність оволодіння ними такої якості, як гендерна компетентність. *Гендерна компетентність військових керівників* має у своєму складі три основних компоненти: предметно-змістовний, який відображає розуміння командирами (начальниками) феномену гендеру, гендерного підходу і основних засад гендерної політики у військовій діяльності; операційно-діяльнісний, що орієнтує на виконання специфічних функцій військово-професійної діяльності, пов'язаних з урахуванням гендерного чинника; особистісно-фаховий, який стосується питання розширення знань, навичок та умінь керівництва військовослужбовцями різної статі та подолання власних застарілих гендерних стереотипів

Основними тенденціями гендерних процесів у Збройних Силах України є:

активізація участі жінок у оборонній діяльності держави, що проявляється, зокрема, у повній або частковій ліквідації правових обмежень для них у військовій службі. Якщо на початок 80-х років у США “закритими” для жінок-військовослужбовців залишалися у сухопутних військах (СВ) – 6,3% спеціальностей, у військово-повітряних силах (ВПС) – 1,7%, у військово-морських силах (ВМС) – 16,5%, то в 1994 році у ВПС і ВМС обмеження були повністю скасовані. В Канаді на 1989 р. жінки були представлені в 29 із 33 офіцерських спеціальностей. Процес фемінізації посилюється не тільки у економічно розвинених країнах, але в арміях Індії, Іспанії, Тайваню [12, с. 100]. В Україні відповідно до вимог наказу міністра оборони України “Про затвердження Переліку військово-облікових спеціальностей осіб офіцерського складу, Переліку військово-облікових спеціальностей осіб офіцерського складу, які підлягають заміні, Переліку рівнів військової освіти осіб офіцерського складу, Переліку військових посад осіб офіцерського складу Збройних сил України, які можуть бути заміщені військовослужбовцями-жінками, Переліку військово-облікових спеціальностей, за якими може бути присвоєно первинне військове звання молодшого лейтенанту запасу” № 545 від 26.10.2010 р. переважна більшість офіцерських посад стали доступними для військовослужбовців-жінок.

Соціально-правові питання

Забороняється призначати жінок на посади, які передбачають роботу з отруйними речовинами, вибуховими речовинами, озброєнням і засобами радіаційного, хімічного, біологічного захисту, на усі посади на підводних човнах і надводних кораблях, у військових частинах спеціального призначення, посади, робота на яких пов'язана з безпосереднім гасінням пожеж, водолазними роботами, та деякі інші; розгортання гендерних процесів у Збройних Силах України в умовах недостатнього концептуального визначення цієї проблеми, недостатнього рівня підготовки командного (начальницького) складу та відсутності відповідного методичного забезпечення тощо; здійснення гендерної трансформації Збройних Сил України переважно у

“жіночому” річчї, недостатня увага до розв'язання злободенних “чоловічих” проблем, зокрема, створення умов для виконання військовослужбовцями-чоловіками обов'язків батьківства, гідного утримання сім'ї і забезпечення її всім необхідним для повноцінного життя (грошами, житлом, пільгами) тощо.

Таким чином, Збройні Сили України мають потребу у ефективній, послідовній, фінансово забезпеченій гендерній політиці, яка відповідала б сучасним світовим тенденціям у гуманітарній сфері, сприяла б максимальній реалізації соціального потенціалу українських жінок та чоловіків у питанні підвищення обороноздатності держави та бойової готовності її армії.

Література

1. Вейнингер О. Пол и характер. – Латард, 1997 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.koob.ru.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з додат. і доповн.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
3. Гендерна складова у процесі розвитку Збройних Сил України в контексті загальних гендерних перетворень в Україні та у світі. – К.: ГШ ЗСУ, 2007. – 64 с.
4. Гербач Ж.В. Гендерная трансформация современной российской армии // Полис: Политические исследования. – 2009. – № 1. – С. 50–56.
5. Данилова Н. Феминистские размышления о гражданстве и военной службе в условиях глобализации // Гендерные исследования. – 2002. – № 7–8. – С. 250–261.
6. Закон України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” № 2866-IV від 8.08 2005 року. // Нормативно-методичні основи гендерних перетворень. – К., 2005. – С. 153–159.
7. Практическое руководство по внедрению гендерного подхода / Методология. Обзор по секторам. Сборник примеров из практики. 3-е изд. – Братислава: ПРООН, 2007. – 295 с.
8. Руководство по правам человека и основным свободам военнослужащих / Пер. с англ. В. Стегний, Е. Харлеман. – Варшава: Бюро ОБСЕ по демократическим институтам и правам человека, 2008. – 303 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.osce.org/node/31394>.
9. Скотт В. Джоан. Роздуми про гендер і політику / В кн.: Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / Л.Гентош, О.Кісь (ред.). – Л.: ВНТЛ-Класика, 2003. – С. 231–250.
10. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М.Прохоров. – 3-е изд. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 1600 с.
11. Устинович Е.С. Женщина и армия: вопросы комплектования // Военная мысль. – 2003. – № 8. – С. 52–56.
12. Чхеайло І.І. Духовні рушійні чинники фемінізації суспільства та армії / В кн.: Гендер: реалії та перспективи в українському суспільстві: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 11-13 грудня 2003 р.). – К.: ПЦ “Фоліант”, 2003. – 300 с.